

Gebouwen van posterijen, telegrafie en telefonie in Leiden 1850-1920

Henk van de Schoor

De Postwet van 1850 en de postkantoren

Wat de posterijen betreft is vooral de Postwet van april 1850 belangrijk geweest voor de ontwikkeling van het traditionele postgebouw. Deze wet kwam voort uit de opvatting van de Jonge Liberalen dat het, in het belang van handel en industrie, de plicht van de rijksoverheid was om voor een goede infrastructuur te zorgen. Uit de Postwet spreekt dezelfde geest als uit de nieuwe Grondwet van 1848. De afstand tussen overheid en burger moest worden verkleind en de burger diende in staat te worden gesteld invloed uit te oefenen op de landspolitiek.¹

De nieuwe Postwet werd uitgevaardigd door Mr. P.P. van Bosse, minister van Financiën in het Eerste Kabinet Thorbecke (1849-1853). De meerderheid van de in totaal 35 artikelen had betrekking op het briefport; slechts twee artikelen hadden direct betrekking op de vestiging van postkantoren: "Art. 6. Er worden postkantoren gevestigd in de gemeenten, door Ons aan te wijzen." en "Art. 22. (...) In elke gemeente van het Rijk wordt achtereenvolgende en zoodra de omstandigheden dit toelaten, eene gelegenheid tot het ontvangen en verzenden van brieven met de post geopend. (...)"

De toezegging dat iedere Nederlandse gemeente in staat zou worden gesteld om een postvestiging te openen, betekende geen vrijbrief aan de gemeentelijke overheden voor het eigenmachtig en ongelimiteerd openstellen van postkantoren. Het vestigingsbeleid werd nu weliswaar versoepeld, maar selectie en tijdstip bleven strikt in handen van de rijksoverheid. Vier maanden later volgde de concrete uitwerking van de nieuwe Postwet. In de vorm van een ministerieel besluit werd een lijst uitgebracht met de namen van de 120 plaatsen waarin postkantoren gevestigd zouden worden. In de tekst werd steeds gesproken over 'postkantoren', maar duidelijk is dat het daarbij ging om 'hoofdpostkantoren'. Deze kwamen onder de leiding van een 'postdirecteur'.

De selectie van hoofdpostkantoren was verre van willekeurig; naast de grote steden Amsterdam en Den Haag en de provinciehoofdsteden waren het altijd woonplaatsen die vanwege handel, scheepvaart en industrie een garantie boden op voldoende omzet. Dienstverlening aan het publiek en koopmansgeest gingen hand in hand.

Daarnaast werd in de daaropvolgende jaren overal in het land nog een groot aantal 'hulpkantoren' geopend. Deze werden vrijwel altijd ondergebracht in één vertrek in een bestaand pand en beheerd door een 'brievengarder'. De openingstijden waren beperkt tot een paar uur per dag. De hulpkantoren kwamen in plaats van de vroegere 'bestelhuizen'.

Twee weken na het uitvaardigen van de nieuwe Postwet volgde een ministerieel rondschrijven aan alle postdirecteuren (Circulaire 411). Daarin zette de minister nog eens uiteen wat de achtergronden van de uitvaardiging van de Postwet waren geweest. Ook maakte hij daarin duidelijk dat de veelgehoorde klachten over traagheid van bestelling en slechte dienstverlening onmiddellijk dienden te worden verholpen. Bij de hervorming van de dienst rekende de minister op de steun, medewerking en maximale inzet van het voltallige personeel van de posterijen.

Om aan deze regelmatige wisseling en de betrekkelijke willekeur in de keuze van de locaties een einde te maken, besloot de postadministratie in 1869 het roer inzake het pandenbeleid om te gooien. Voortaan moest gezocht worden naar geschikte, permanente vestigingen. Daarmee werd het vaste postgebouw annex dienstwoning geïntroduceerd. De taak om te zorgen voor vaste postgebouwen legde het rijk bij de gemeenten neer, of, onder bepaalde omstandigheden, ook bij particulieren. Deze konden nu een bestaand pand inrichten tot postgebouw met directeurswoning of het initiatief nemen tot nieuwbouw. Vervolgens werd dat nieuwe of verbouwde pand aan het rijk verhuurd, meestal voor een periode van tien jaar. Als de gemeente eigenaar was van een postgebouw, was het een 'gemeentegebouw'. Het postgebouw waarin het postkantoor was ondergebracht diende op de begane grond te beschikken over een 'kantoorlokaal' voor de beambten, een 'wachtkamer' of 'wachtzaal' voor het publiek en een 'bestellerskamer' voor de postbestellers. Kantoorlokaal en wachtkamer waren van elkaar gescheiden door een hoog, houten 'lokettenfront' waarin zich een of meerdere loketten bevonden. De woning van de postdirecteur lag ofwel op de verdieping ofwel gedeeltelijk op de verdieping en gedeeltelijk op de begane grond.

Afb. 1. Het postgebouw aan de Breestraat. Toestand 1872-1895 (fotocollectie Regionaal Archief Leiden (RAL) PV12002)

Postgebouwen 1850-1877

De mogelijkheid zelf het initiatief te nemen tot nieuwbouw speelde in de optiek van de rijksoverheid tussen 1850 en 1877 een te verwaarlozen rol; in de eerste kwart-eeuw na het uitkomen van de Postwet van 1850 werd slechts een tiental nieuwe rijkspostgebouwen en rijkspost- en -telegraafgebouwen gerealiseerd. Voor de grotere daaronder zocht het rijk zelf een bouwmeester (Amsterdam 1854: C. Outshoorn); voor de kleinere (Deventer, Zwolle, beide uit 1873) benaderde het rijk de gemeentearchitect van de betreffende plaats voor het opmaken van het bestek. Het postgebouw van Rotterdam (1871) is een verhaal apart; dat ontwerp werd vanwege de aanleg van een spoorlijn dwars over de Blaak 'meegenomen' door de Staatsspoorwegen. Het ontwerp was afkomstig van N.T. Michaelis en W.C. Metzelaar.

De overige 90 nieuwe postkantoren die geopend werden tussen 1850 en eind 1877, waren vrijwel allemaal ondergebracht in gemeentegebouwen. In ongeveer twintig van de gevallen

ging het daarbij om nieuwbouw, maar de meerderheid betrof bestaande panden die tot postgebouw of post- en telegraafgebouw waren ingericht of verbouwd.

Het postgebouw van Leiden 1872

De postgeschiedenis van Leiden gaat terug tot het begin van de 18de eeuw. In 1735 is er al sprake van de 'directeur van het stedelijk postcomptoir'. Dan is er ook al sprake van de locatie van de Breestraat tegenover de Mooi Japiksteeg. In mei 1802 werden twee bestaande panden op die locatie tot één pand verheeld en in maart 1803 in gebruik genomen als postgebouw. In 1866 kwamen er klachten over het gebruik aan ruimte in het pand en na enige provisorische aanpassingen die alle niet voldeden, werd er in 1872 besloten tot sloop. Het nieuwe postgebouw op dezelfde plaats is het beginpunt van dit verhaal (afb. 1). Het is een rijksgebouw. De naam van de bouwmeester is niet bekend. Het vertoont enige oppervlakkige gelijkenis met de nieuwbouw van het post- en telegraafgebouw aan de Nieuwezijdsvoorburgwal in Amsterdam naar ontwerp van Cornelis Outshoorn uit 1854-1856. Mogelijk heeft de ontwerper van het Leidse postgebouw het Amsterdamse voorbeeld als uitgangspunt genomen.

Van het postgebouw in Leiden uit 1872 zijn alleen nog oude foto's van de voorgevel bewaard gebleven; de bouwtekeningen zijn verdwenen. Bestektekeningen van verbouwingen uit latere jaren, zoals die uit 1895, bieden te weinig aanknopingspunten voor een reconstructie van de oorspronkelijke plattegrond. Kennelijk ging het om een pand van drie bouwlagen. Waarschijnlijk lagen alle dienstruimten, zoals gebruikelijk, op de begane grond en de woonvertrekken van de directeurswoning allemaal op de verdiepingen: de woonkamers op de eerste verdieping en de slaapkamers op de tweede verdieping. Delen van de nieuwbouw uit 1872 bleven bij latere verbouwingen en uitbreidingen gehandhaafd. Wij zullen verderop in dit verhaal nog terugkomen op het postgebouw aan de Breestraat. Voor een goed begrip van de integratie van de verschillende diensten in de daaropvolgende decennia is op dit punt een zijstap naar een andere belangrijke tak van communicatie, de telegrafie, noodzakelijk.

De instelling van de rijkstelegrafie 1852

De telegrafie was van meet af aan voornamelijk een rijksaan gelegenheid. De dienst werd bij wet ingesteld in 1852. Op 1 december van dat jaar werden vijf rijkstelegraafkantoren geopend in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Breda en Dordrecht voor het doorgeven en ontvangen van 'telegrafische berichten' naar en vanuit Brussel. De kantoren in de laatste twee plaatsen moesten al weer na enkele dagen gesloten worden bij gebrek aan deskundig personeel. Na de voltooiing, een half jaar later, van de aanleg van twee telegraaflijnen naar de Pruisische grens in aansluiting op de bestaande telegraaflijn naar Berlijn, volgde de opening van telegraafkantoren in Utrecht en Arnhem (1 juli 1853).

In eerste instantie viel de Rijkstelegrafie onder het ministerie

van Binnenlandse Zaken (1852-1869), maar al in 1869 werd besloten om de dienst over te brengen naar het ministerie van Financiën (1870-1877), waar traditioneel de posterijen onder vielen. Op die manier zou een nauwere samenwerking van de beide diensten in de nabije toekomst mogelijk moeten worden. De verhuizing bracht voorlopig geen enkele wijziging in de organisatie; ook bij Financiën bleven posterijen en telegrafie naast elkaar voortbestaan als twee onafhankelijke diensten, elk met een organisatievorm, diensthoofd en begroting. Bij de instelling van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid in 1877 verhuisden beide diensten naar het nieuwe ministerie; aan de ambtelijke organisatie veranderde niets. Pas op 1 januari 1886 werden de beide zelfstandige departementsafdelingen Posterijen en Rijkstelegraaf samengevoegd tot één nieuwe afdeling, 'Posterijen' geheten. Binnen deze nieuwe afdeling bleven de onderafdelingen 'Posterijen' en 'Telegrafie' betrekkelijk onafhankelijk naast elkaar voortbestaan; daar kon ook de instelling van een derde onderafdeling – 'Zaken die beide diensten betreffen' – niets aan veranderen. De nieuwe afdeling Posterijen bleef deel uitmaken van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

Pas de ingrijpende organisatorische wijziging in 1893 leidde tot de volledige integratie van posterijen en telegrafie. Toen werd het 'Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie' ingesteld. In dat jaar werden de drie onderafdelingen van de Posterijen samengesmolten tot één zelfstandige dienst van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid: de 'Administratie der Posterijen en Telegrafie'. De nieuwe dienst kreeg in Den Haag een afzonderlijk bestuurscentrum, het Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie, en kwam onder leiding te staan van een directeur-generaal. Deze ressorteerde rechtstreeks onder de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid (1893-1914). In 1905, toen het nieuwe ministerie van Landbouw, Handel en Nijverheid werd ingesteld, werd de naam gereduceerd tot 'ministerie van Waterstaat'. Met ingang van 1 januari 1915 werd de 'Administratie der Posterijen en Telegrafie' omgezet in het 'Staatsbedrijf der Posterijen en Telegrafie'. Het best renderende bedrijfs onderdeel, de telefonie, kreeg geen plaats in de naam. Pas in 1928 werd de naam 'Post, Telegraaf en Telefonie' (PTT) ingevoerd.

Een rijkstelegraafkantoor kon zijn ondergebracht in een gemeentelijk gebouw. Postkantoren en telegraafkantoren zijn per definitie altijd 'rijks'. Postgebouwen en telegraafgebouwen kunnen eigendom van het rijk zijn, van een gemeente, of zelfs vaneen particulier. Doorgaans nam het rijk het initiatief tot de nieuwbouw van of de inrichting van een bestaand pand tot post- of telegraafgebouw. Dat was gebruikelijk in de grotere steden waar het rijk zeker was van een jaarlijkse omzet die de investering loonde. Het resultaat was dan een rijkspostkantoor of rijkstelegraafkantoor in een rijkspostgebouw of rijkstelegraafgebouw. In veel kleinere plaatsen waar het rijk niet zonder meer overtuigd was van een batig saldo in de omzet van postzegels of telegrammen, maar een gemeente erg begerig was om een post- of telegraafkantoor in haar stads-

kern te krijgen, liet het rijk de nieuwbouw, dan wel de inrichting van een bestaand pand, over aan de betreffende gemeente. Het rijk stelde dan alleen een aantal minimumeisen wat betreft plattegrond van kantoor en bovenwoning, oppervlakte van de dienstvertrekken, ontsluiting enz. Na de oplevering van het pand ontving de gemeente al dan niet de goedkeuring van het rijk en vervolgens ging het rijk huur betalen aan de eigenaar/verhuurder, de gemeente. In zo'n geval is er sprake van een rijkspostkantoor of rijkstelegraafkantoor in een gemeentelijk gebouw.

Aanvankelijk werden de rijkstelegraafkantoren gewoonlijk ondergebracht in bestaande panden. Voor de dienst waren vereist: een 'seinkamer' of 'seinzaal', waar de seintafels stonden opgesteld en waar de telegraafbeambten met behulp van Morse-toestellen de aangeboden berichten verstuurd en een 'wachtkamer' of 'wachtsaal' voor het publiek. Beide vertrekken stonden met elkaar in verbinding door middel van een of meerdere loketten, waar het publiek zijn berichten kon aanbieden en kon afrekenen. Soms lag er tussen seinzaal en wachtkamer een apart 'aanneemkantoor'; dat was meestal het geval als de seinzaal op een andere verdieping lag. Ook gebruikelijk was een 'bestellerskamer', waar de telegrambestellers tussen de verschillende bezorgdiensten konden uitrusten en zich konden warmen.

Gewoonlijk had de telegraafdirecteur zijn woning op de verdieping van het pand. De zolder was meestal in gebruik als archief- en opslagruimte. In Leiden hadden de beide diensten posterijen en telegrafie tot 1 juli 1932 eigen directeuren. De postdirecteur woonde steeds boven het postgebouw aan de Breestraat. De telegraafdirecteur was vanaf 1895 gedwongen elders in de stad woonruimte te zoeken bij gebrek aan ruimte in het telegraafgebouw.

Het rijkstelegraafkantoor aan de Breestraat en Aalmarkt in Leiden

In oktober 1858 richtte de Kamer van Koophandel in Leiden zich tot het gemeentebestuur met het verzoek om er bij de rijksoverheid op aan te dringen ook de Leidse burgerij gebruik te laten maken van de zegeningen van het nieuwe medium. In feite hadden de Leidenaren al sinds 1847 de beschikking over een telegraafdienst, want de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) die sinds 1847 een treinverbinding onderhield van Amsterdam naar Rotterdam, had haar telegraaflijnen in datzelfde jaar opengesteld voor het publiek. Nadelen daarbij waren onder meer dat het spoorwegstation buiten de stad lag en er voor het versturen van een telegram van een HIJSM-kantoor naar een rijkstelegraafkantoor het dubbele tarief moest worden betaald. De HIJSM was immers een zogenaamde 'bijzondere onderneming', dat wil zeggen een particuliere onderneming.

De gemeente Leiden slaagde erin in de binnenstad een rijkstelegraafkantoor te openen, zij het onder beperkende voorwaarden. De rijksoverheid zou zorgen voor aanleg en onderhoud van de lijnen en de levering van de apparatuur, maar de gemeente diende te zorgen voor een geschikt onderkomen.

Het rijkstelegraafkantoor werd ondergebracht in het St. Catharinagasthuis aan de Breestraat. De officiële ingebruikname van de telegraafdienst was op 15 mei 1859. Bovendien werkte de telegraafdienst in eerste instantie 'met beperkte dagdienst', dat wil zeggen op werkdagen van 9-12 uur en van 2-7 en op zondag van 2-7 uur.

In 1862 probeerde het gemeentebestuur van het rijk de toestemming te verkrijgen om op het telegraafkantoor de 'volledige dagdienst' in te voeren. De betrokken minister was daartoe bereid, mits de gemeente bereid was voor een nieuw en beter onderkomen te zorgen. De huisvesting aan de Breestraat was daarvoor niet geschikt.

Aan de achterkant van het St. Catharinagasthuis, aan de Aalmarkt, stond rechts van het poortje dat toegang gaf tot de Stadsgehoorzaal, een pand met trapgevels, "een onbewoonbaar huis dat niets opbracht". Dat pand werd niet gesloopt en vervangen door nieuwbouw - zoals in de literatuur wel wordt beweerd - maar verbouwd tot telegraafgebouw (afb. 2 en 3). Het ontwerp was van de hand van de stadsarchitect Salomon van der Paauw, dezelfde die een jaar eerder het jaar het linker buurpand, de Aalmarktschool, had ontworpen (1861: Aalmarkt 9-10). Aan de hand van een oude afbeelding is te zien dat aan de gevel het een en ander werd veranderd.²

Het nieuwe telegraafgebouw was als volgt ingedeeld: Het gebouw bestond uit twee delen: het brede rechterdeel telde tweeën een halve bouwlaag en een zolder onder de kap van het schilddak. Het smalle linkerdeel telde twee bouwlagen.

Afb. 2. De Aalmarktschool, nog met één bouwlaag, naar ontwerp van stadsbouwmeester Van der Paauw uit 1861-1862. Rechts ervan staat het telegraafgebouw. Toestand 1863-1872 (fotocollectie RAL PV3309.11)

Kantoor en woning waren grotendeels in het rechter gedeelte ondergebracht. De 'seinzaal' van het telegraafkantoor lag aan de straat; daarachter lag het vertrek voor het publiek, de 'wachtkamer', en daarachter weer lagen het vertrek van het personeel, de 'bestellerskamer', en de privaten van het personeel. De bestellerskamer was maar één bouwlaag hoog en had een lichtkoepel, een 'lantaarn'. Boven het kantoor lagen de voorkamer en boven de wachtkamer de achterkamer van de woning. Het smalle linkerdeel diende op de begane grond voor de ontsluiting van kantoor en woning. Achter het poortje aan de straat leidde een overdekte gang naar de Stadsgehoorzaal (rechtdoor) en naar de wachtkamer en de trap naar de woonverdieping (halverwege rechtsaf). Boven de gang was aan de voorkant een kabinet, de 'kleine voorkamer', gesitueerd en aan de achterkant de keuken. Tussen het kabinet en de keuken lag een klein portaal met wandkasten en een trap naar de tweede verdieping en de zolder. De bovenwoning werd voor vijf jaar verhuurd aan de telegrafist Krieger. Het nieuwe rijkstelegraafkantoor, Aalmarkt 7-8, werd in gebruik genomen op 1 januari 1863. Bij die gelegenheid werd een tweede telegrafist in dienst gesteld, J.P.H. Hofstede, die vanuit Den Haag naar Leiden werd overgeplaatst. Het pand bleef als zodanig in gebruik tot 15 november 1889, toen het telegraafkantoor werd verhuisd naar het pand Breestraat 46.

Invoering van de pakketpost in Leiden 1882

In 1882 werd bij de posterijen de 'pakketpost' ingevoerd. De nieuwe dienst werd ondergebracht in het postgebouw aan de Breestraat. Al snel bleek de ruimte daarvoor te klein. Om die reden werd een pakhuis aangekocht, dat aan de achterkant van het postgebouw stond. Deze oplossing bood een tijdlange soelaas. Pas door de aankoop van het pand Bloemmarkt 15(a), thans Boommarkt, kon de snel groeiende nieuwe tak van dienst van een passender behuizing worden voorzien. Bij die gelegenheid werd het pand waarschijnlijk van een nieuwe voorgevel voorzien. Het pand werd opgeleverd op 15 november 1885 en kort daarna in gebruik genomen (afb. 4).

De opschriften luiden (van links naar rechts): '1885', 'Pakketpost' en 'Ingang'. Helemaal links in de gevel was een brede doorgang, bedoeld voor de handkarren van de postpakketdienst; helemaal rechts in de gevel was een smalle gang, bedoeld voor de fietsen van het personeel. Beide doorgangen kwamen uit aan de achterkant op een grote open binnenplaats, achter het postgebouw.

In 1888 kocht het rijk een woonhuis aan op de Breestraat, nummer 46, het rechter buurpand van het postgebouw. Het stond tussen het toenmalige postgebouw (Breestraat 44) en het gebouw van de studentensociëteit Minerva (Breestraat 48-50). De bedoeling was het pand in te richten voor de telegraafdienst, met het kantoor op de begane grond en de dienstwoning op de verdieping. Dat gebeurde volgens plan. Waarom het pand op de Aalmarkt niet meer voldeed is niet duidelijk. Het nieuwe pand bleek een slechte aankoop. Drie achtereenvolgende telegraafdirecteuren beklagden zich over de slechte bouwkundige staat van het pand, de onpraktische

Afb. 3. De Aalmarkischool, nu met twee bouwlagen; de eerste verdieping werd toegevoegd in 1872 naar ontwerp van de nieuwe stadsbouwmeester Schaap; bij die gelegenheid werd de gevelindeling gewijzigd. Rechts ervan staat het telegraafgebouw. Toestand 1872-1889 (fotocollectie RAL PV3309.16a)

indeling van de kantooruimte, de gebrekkige verlichting van de wachtkamer voor het publiek, het vocht en gebrek aan comfort in de bovenwoning en niet in laatste instantie de lawaaioverlast van de studentensociëteit in het rechter buurpand.

De telefonie: de jongste tak van communicatie

Bij de behandeling van de telefonie in Nederland in de periode 1880-1930 dient er een uitdrukkelijk onderscheid te worden gemaakt tussen lokale en interlokale telefonie. De eerste is lange tijd een zaak geweest van particulier initiatief en later in sommige gevallen van gemeentelijk initiatief; de interlokale telefonie is vrijwel van meet af aan een onderneming geweest van de rijksoverheid.

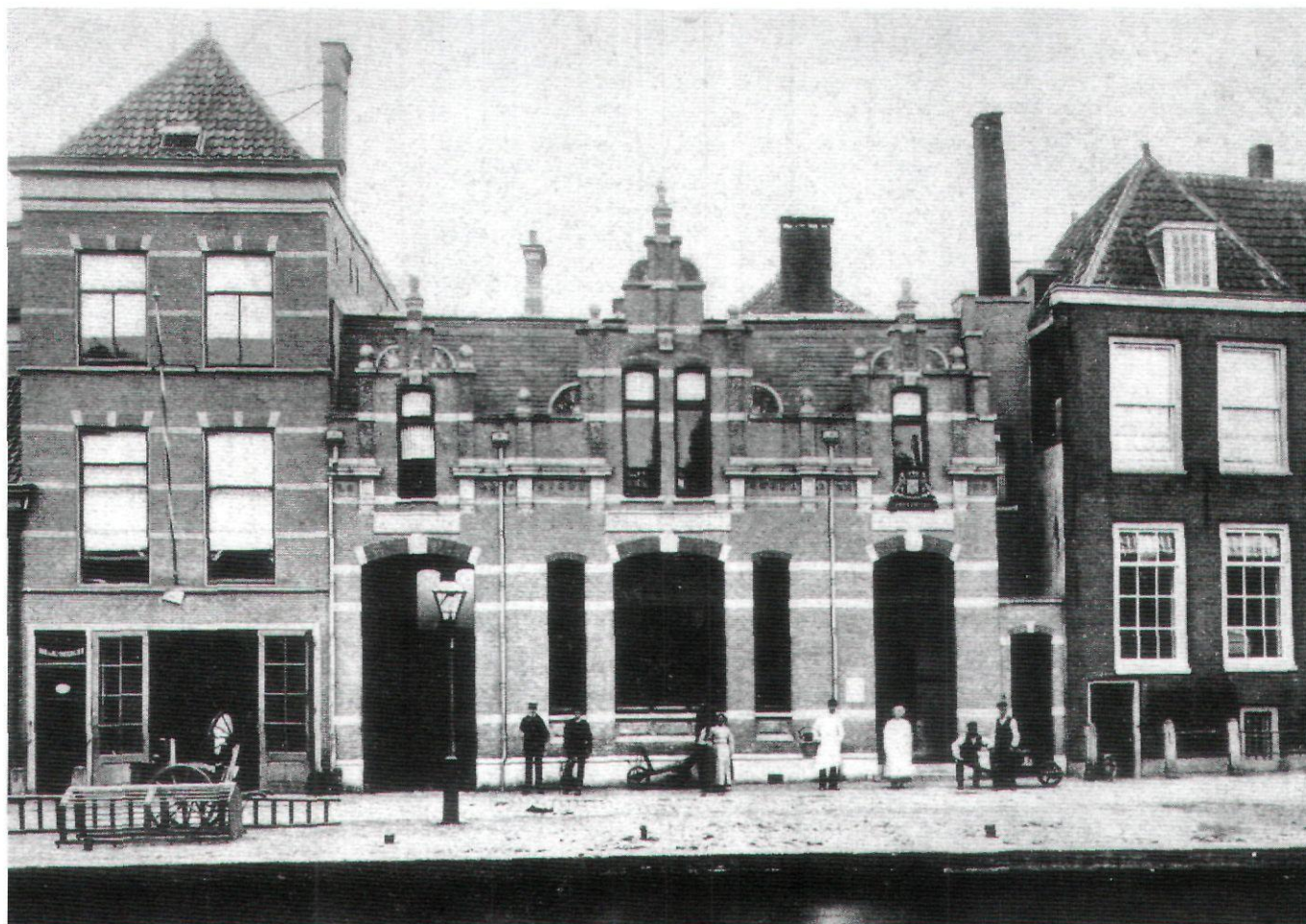
De lokale telefonie in Nederland is ontstaan met de ingebruikname van de lokale telefoonnetten van Amsterdam en Rotterdam in 1881. Exploitant was in beide gevallen de particuliere 'Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij' (NBTM). De tele-

fooncentrales waren opgesteld op de zolderverdieping van bestaande panden. In de daaropvolgende tien jaar openden de twee grootste particuliere telefoonmaatschappijen, de NBTM en de firma Ribbink van Bork & Co., later bekend als de 'Algemeene Telefoonmaatschappij' (ATM), in een groot aantal woonplaatsen lokale telefoonbureaus. Dit waren handbediende telefooncentrales met telefonisten aan het schakelpaneel.

De NBTM en Ribbink van Bork & Co./ATM en andere particulieren

De twee belangrijkste particuliere maatschappijen die in de volgende vijftien jaar in diverse Nederlandse steden lokale telefoonnetten opzetten en exploiteerden, waren de NBTM en de firma Ribbink van Bork & Co., de latere ATM. De NBTM was vooral geïnteresseerd in de telefoonexploitatie van de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, enkele middelgrote steden in de provincies Noord- en Zuid-Holland zoals Haarlem en Dordrecht, en enkele provinciehoofdsteden

Afb. 4. Het pakketpostgebouw aan de Bloemmarkt. Toestand 1885-1895 (fotocollectie RAL - Beeldbank GN006489, ook opgenomen in Van Varik 1947 (zie noot 1), afb. tegenover p. 153)

daarbuiten, zoals Arnhem, Utrecht, Groningen en Leeuwarden. Alleen in dat laatste geval mislukten de plannen. Tussen 1881 en 1884 opende de NBTM een groot aantal lokale telefoonbureaus. Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Den Haag, Groningen, Utrecht, Haarlem en Dordrecht waren daarvan de eerste acht. In 1884 hadden deze acht netten samen al 2000 abonnees. De NBTM beheerde op enig moment tussen 1881 en 1913 in maar liefst 23 gemeenten een lokaal telefoonnet. De Amsterdamse firma Ribbink van Bork & Co., een elektrotechnisch bureau werkzaam voor de Koninklijke Nederlandse Marine, had duidelijk andere, bescheidener ambities dan de NBTM. Zij was actief in enkele middelgrote gemeenten in de randstad, zoals Leiden en Delft, maar vooral in de grotere gemeenten in het zuiden en oosten van het land. In 1899 werd de naam gewijzigd in N.V. Algemeene Telefoonmaatschappij (ATM). In sommige gemeenten werden lokale of regionale telefoonnetten opgezet op initiatief van plaatselijke particulieren. In Eindhoven opereerde de 'Eindhovensche Telefoonmaatschappij' en in Enschede de 'Enschedesche Telefoon Maatschappij'. Iets dergelijks gebeurde in Nijmegen,

Maastricht, Gouda, Zutphen, Tiel, Zeist, Oss, Alkmaar/Den Helder en Lisse.

De huisvesting en bediening van lokale telefooncentrales

Voor de huisvesting van al die telefooncentrales waren er twee mogelijkheden. Gewoonlijk werden ze ondergebracht op de zolder of de verdieping van een bestaand pand. Soms werd er een klein, chaletachtig gebouwtje voor opgetrokken, dat typologisch in de traditie staat van tramhaltes, kiosken en bodega's. Van deze tweede categorie zijn er alleen voorbeelden over in Baarn en IJmuiden. Een lokale telefooncentrale werd in eerste instantie bediend door een of twee telefonistes, en wel van 8.00 tot 21.00 uur. 's Avonds na 21.00 uur en op zon- en feestdagen werd in noodgevallen de beller gewoonlijk doorgeschakeld naar de gemeentepolitie. Verder waren in het telefoonbureau aanwezig: een cheffin, een hulp-telefoniste en een of twee monteurs. Daarmee waren de doorgaans betrekkelijk kleine gebouwtjes of ruimtes in gebouwen met een andere bestemming al redelijk vol.

Het publiek had geen toegang tot het telefoonbureau, zo blijkt uit een beschrijving van het eerste lokale telefoonkantoor van Leeuwarden, ondergebracht op de zolder boven de Hoofdwacht, Hofplein 38. De telefooncentrale van de firma Ribbink van Bork & Co. werd in gebruik genomen op 1 oktober 1885 en bleef gehuisvest aan het Hofplein totdat zij in of kort na 1895 naar een iets ruimer onderkomen aan de Eewal werd overgebracht.

De handbediende telefooncentrale bleef lange tijd in gebruik. De gemeentelijke telefoondienst van Amsterdam was de eerste die in 1911 in haar wijkcentrale 'Zuid' overschakelde op een half-automatisch systeem: de abonnee zocht op de gebruikelijke manier contact met de telefoniste, die met behulp van een druktoetsapparaat het gewenste nummer belde. Het eerste volledig geautomatiseerde rijkstelefoonnet - dus zonder tussenkomst van een telefoniste - werd in 1925 in Haarlem in gebruik genomen.

Toen in de jaren 1897-1925 het rijk stapsgewijs respectievelijk de interlokale en lokale telefonie overnam, werden de centrales meestal ondergebracht in het telegraafgebouw of post- en telegraafgebouw. Telefooncentrales werden pas weer in eigen gebouwen ondergebracht na 1929, toen het besluit viel om het hele Nederlandse telefoonnet verregaand te automatiseren.

De stelling waarin de bovengrondse lijnen bij elkaar kwamen, de zogenaamde 'dakstelling', stond vrijwel altijd op het dak van het pand waarin de telefooncentrale was ondergebracht (afb. 5). In eerste instantie bestond de dakstelling uit een simpele houten constructie. Twee verticale stijlen waren door middel van een dubbele kruisschoor met elkaar verbonden. Op dat geraamte waren boven elkaar zes horizontale dwarslatten bevestigd. Daarop waren porseleinen isolatoren aangebracht, bedoeld als aanhechtingspunten voor de draden van de verschillende abonnees. Iedere abonnee had zijn eigen

De Photo-Zincografische Inrichting van

•DIRK•SCHNABEL•
is thans aangesloten
onder TELEFOONNUMMER

intercommunaal
voorheen No

• cliché's ZOOWEL ALS ONTWERPEN OP ELK GEBIED •
• WORDEN IN DE ATELIERS UITGEVOERD •

•AMSTERDAM• GEBOUW „FELIX MERITIS“• KEIZERSGRACHT• 324•

Afb. 5. Bernard F.A. Eilers, Ontwerp voor een aankondiging bij gelegenheid van de overschakeling van drie- naar vier-cijferige telefoonnummers in Amsterdam circa 1900. Het telefoonnummer van het foto-atelier van Dirk Schnabel, gehuisvest in het gebouw van Felix Meritis, Keizersgracht 324, Amsterdam, wordt gewijzigd van 250 in 2807 (ca. 1900-1910) (Prentenkabinet Universiteit Leiden)

draad. De dakstelling was meestal aangebracht niet op maar naast de nok van het dak, waarschijnlijk vanwege de grotere stabiliteit. In tweede instantie, bij de uitbreiding van het aantal abonnees, werd de dakstelling uitgebreid. Toen werd een vierdelige dakstelling aangebracht, ook weer van hout, maar nu op een vierkant grondvlak, op de vier nokken van het dak. Van hoekstijl naar hoekstijl werden aan alle vier de zijden van de dakstelling boven elkaar weer dwarslatten aangebracht voor de bevestiging van isolatoren voor de verschillende abonneelijnen (afb. 6). Ook dit systeem bood mogelijkheden voor uitbreiding. Door de vier hoekstijlen ter verhogen kon het aantal dwarslatten aan vier zijden worden uitgebreid.

Instelling van gemeentelijke telefoonnetten 1896-1903

Rond 1895 telde Nederland 32 particuliere telefoonnetten. De helft daarvan was in handen van de NBTM, maar in feite was het marktaandeel van de NBTM veel groter, omdat zij een telefoonnet in bijna alle grote steden exploiteerde. Het totaal aantal telefoonabonnees in heel Nederland bedroeg in dat jaar circa 7000; daarvan was 70% abonnee van de NBTM, 20% van de ATM en 10% van een andere maatschappij. Vaak werd in de grotere plaatsen, na het aflopen van de eerste concessie van vijftien jaar, de exploitatie overgenomen door de gemeente. De exploitatie was namelijk een lucratieve bron van inkomsten gebleken. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Amsterdam, Rotterdam en Arnhem (1896), Maastricht en Enschede (1902) en Den Haag (1903). De overname door de gemeente was meestal het moment waarop de infrastructuur werd gemoderniseerd. In Amsterdam en Rotterdam werd in dat jaar begonnen met het ondergronds aanleggen - het 'verkabelen' - van het lokale telefoonnet. Dat was ook vaak het moment waarop de telefooncentrale werd overgebracht naar een andere, ruimere behuizing. Dat kon de zolder zijn van een ander bestaand pand (Rotterdam), of een nieuw en speciaal voor dat doel opgetrokken telefoongebouw (Amsterdam en Den Haag).

Leiden krijgt een lokaal telefoonnet 1890

In de jaren 1884 en 1885 gingen in Leiden stemmen op, vooral in de kringen van middenstand en handel, om de mogelijkheid te onderzoeken of ook in Leiden, in navolging van de grote steden in het westen van het land, een particulier lokaal telefoonnet kon worden opgezet. De NBTM had al in 1882 een concessie aangevraagd en ook verkregen, maar daar om onduidelijke redenen niets mee gedaan.

In 1885 meldde zich een nieuwe gegadigde in Leiden, de heer J.B. van Bork, medeëigenaar van de firma Ribbink van Bork & Co. die op dat moment bezig was met het opzetten van een lokaal telefoonnet in Leeuwarden. Van Bork wist interesse te wekken voor zijn plannen en begon, daarin gesteund door de in november 1884 opgerichte 'Telefooncommissie', met de voorbereiding van een concessie-aanvraag voor Leiden.

De gemeenteraad van Leiden verleende in haar vergadering van 21 januari 1886, met zeventien stemmen vóór en vijf stemmen tegen, goedkeuring aan het verzoek van de firma

Afb. 6. Het waaggebouw in Leiden met de dakstelling van de lokale telefonie. Toestand 1895-1905. De dakstelling is van het tweede type met een gering aantal dwarslatten (fotocollectie auteur)

Ribbink van Bork & Co. om in Leiden een particulier lokaal telefoonnet aan te leggen en te exploiteren. Op dat moment hadden zich 65 gegadigden als abonnee aangemeld, deels particulieren, deels firmanten. Op 30 augustus 1887 verleende de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid toestemming aan het plan, zij het onder een aantal beperkende voorwaarden. Het contract tussen de gemeente Leiden en Ribbink van Bork & Co. werd pas twee jaar later getekend, op 31 januari 1889. De concessie werd verleend voor vijftien jaar, gerekend vanaf het moment van ingebruikname. Het abonnementsgeld was vastgesteld op f 35,- per jaar. Het telefoonnet werd in gebruik genomen op 1 maart 1890, dus de concessie liep af op 1 maart 1905.

De eerste zes jaar was de telefooncentrale gehuisvest in het stadhuis, Breestraat 98, in een vertrek achter de Archivariskamer. De firma Ribbink van Bork & Co huurde dit vertrek

voor f 50,= per jaar van de gemeente Leiden, op voorwaarde dat het alleen gebruikt werd door het personeel van de telefoonmaatschappij en door de politie. In 1896 werd de telefooncentrale ondergebracht in het waaggebouw, Aalmarkt 21, op de verdieping boven de waag, in de voormalige Chirurgijkamer. Op het dak werd een dakstelling aangebracht als verzamelpunt van de bovengrondse lijnen van de telefoon-abonnees (afb. 6). Wat de reden was van deze verhuizing en van wie het idee van deze verhuizing afkomstig was, de gemeente of de telefoonexploitant, is niet duidelijk. Mogelijk heeft plaatsgebrek in het stadhuis een rol gespeeld bij het vertrek naar de waag. In ieder geval was de gemeente kennelijk bereid een ander gemeentepand beschikbaar te stellen voor de huisvesting van de telefooncentrale. Voor het gebruik van de ruimte moest jaarlijks een huursom van f 100,= aan de gemeente worden betaald; dat was een verdubbeling van de oude huurprijs. De telefooncentrale bleef een kleine tien jaar in het waaggebouw; daarna verhuisde men opnieuw, dit keer naar een pand aan de Papengracht.

Na het vertrek van de telefooncentrale uit het waaggebouw en de introductie van ondergrondse lijnen in 1905 werd de dakstelling kennelijk niet meteen verwijderd. Nog in november 1908 beklagde de bekende Leidse architect H.J. Jesse zich erover dat de lelijke "droogrekken" nog steeds het gebouw ontsierden, terwijl de telefoondienst toen al enige tijd uit het gebouw was vertrokken.

Het ontstaan van de interlokale telefonie 1888

In januari 1888 begon de 'interlokale fase' van de telefonie. Dat was het moment waarop de NBTM toestemming kreeg van de rijksoverheid om het lokale telefoonnet van Amsterdam te verbinden met de lokale netten van Haarlem en Zaan- dam. Dit was bedoeld als een vorm van dienstverlening van de NBTM aan haar abonnees. De lokale abonnees in de regio Amsterdam kregen zo de mogelijkheid om ook interlokaal te telefoneren. De nieuwe lijnen werden al op 23 januari van dat jaar in gebruik genomen.

In datzelfde jaar nog kreeg de NBTM toestemming om Amsterdam te verbinden met Rotterdam en Dordrecht; de telefoonverbinding Amsterdam-Rotterdam was al klaar in oktober van dat jaar. Twee jaar later werd ook Den Haag in dit net opgenomen, zodat men in 1890 al kon spreken van een bescheiden interlokaal net dat een aantal belangrijke plaatsen verbond. In die tijd sprak men trouwens nog van een 'intercommunaal' net.

Leiden werd opgenomen in het interlokale NBTM-net in 1896. Die situatie heeft niet lang bestaan. Al in 1897 besloot het rijk het hele bestaande - nog zeer bescheiden - interlokale net in één keer over te nemen. Zo ontstond de 'rijkstelefoondienst' (1 oktober 1897). De telefooncentrales werden voortaan ondergebracht in een aparte ruimte in de plaatselijke post- en telegraafgebouwen. Nog lange tijd bleef het rijk de telefonie beschouwen als een onderdeel van de telegrafie. Wij zullen nog zien dat in Leiden de interlokale telefooncentrale werd ondergebracht in het pas verbouwde telegraafgebouw

aan de Bloemmarkt (1897). Daarvoor werd een apart 'telefoonvertrek' ingericht. De interlokale telefooncentrale ging voortaan heten 'rijkstelefoonbureau'.

De telegrafie naar de Bloemmarkt en de pakketpost naar de Breestraat?

Op dit punt in de chronologie aangekomen, is het zaak dat wij opnieuw onze aandacht richten op de panden aan de Breestraat en de Bloemmarkt waar respectievelijk de posterijen en de telegrafie waren ondergebracht. Al sinds de ingebruikname van het pand Breestraat 46 voor de telegraafdienst (1889), waren er problemen geweest, zowel constructief-technische als klachten over de geluidsoverlast van het buurpand, Breestraat 48.

In 1895 werd voor het eerst voorgesteld om de huisvesting van de beide diensten telegrafie en pakketpost om te ruilen. De pakketpost zou dan verhuizen naar het telegraafgebouw aan de Breestraat en de telegrafie naar het pand van de pakketpost aan de Bloemmarkt. Er bestond nog wel enige zorg of de Leidse bevolking wel haar weg zou kunnen vinden naar een nieuwe behuizing van de telegrafie aan een 'achterafstraat' als de Bloemmarkt. Een ander bijkomend nadeel was het feit dat het gebouw van de pakketpost aan de Bloemmarkt slechts bestond uit een kantoorruimte op de begane grond en een zolderverdieping onder de kap; een bewoonbare eerste verdieping ontbrak. Om die reden zou de directeur van de telegraafdienst in dat geval gedwongen zijn elders in de stad woonruimte te huren.

De verbouwingen van de panden aan de Breestraat en Bloemmarkt

Ondanks duidelijke bezwaren werd toch besloten de beide diensten telegrafie en pakketpost te laten ruilen van onderkomen. Een en ander kreeg zijn beslag in de verbouwingen van 1895-1896, zie tekening achteromslag. Het voormalige telegraafgebouw, Breestraat 46, werd bijna helemaal gesloopt en op dezelfde plaats werd een nieuwe vleugel gebouwd, haaks op de rooilijn, die ruim plaats bood voor de pakketpost.

Ook het oude postgebouw werd vrijwel helemaal gesloopt. Op die plaats werden twee nieuwe grote ruimtes gecreëerd, beide haaks op de voorgevel gelegen: het 'postlokaal' bedoeld als kantoorlokaal voor de ambtenaren van de posterijen links en de wachtkamer voor het publiek rechts. Beide lokalen werden nu aanzienlijk vergroot vergeleken met de oude situatie. De wachtkamer voor het publiek was nu meer dan zes keer zo groot als vroeger. De ruimten voor de pakketpost, de wachtkamer voor het publiek en het kantoorlokaal van de postbeambten waren maar één bouwlaag hoog. Alle drie hadden ze een lichtkoepel.

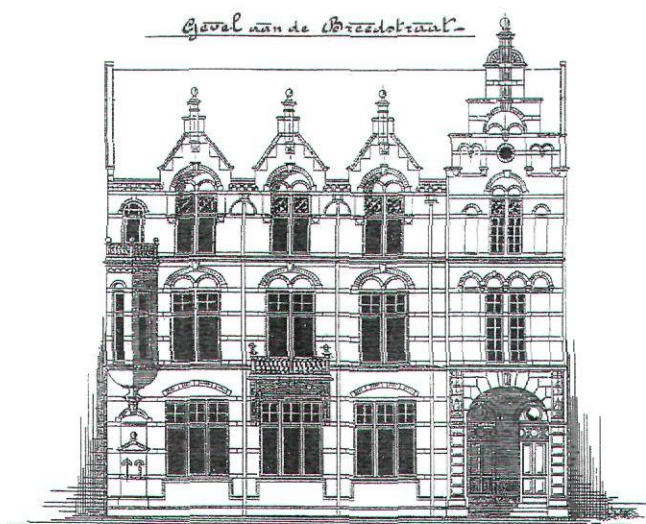
De postdirecteur kreeg op de eerste verdieping de beschikking over drie woonkamers, waarvan twee en-suite, en een keuken aan de voorkant en drie slaapkamers en een badkamer aan de achterkant. Op de tweede verdieping had hij nog eens vier kamers aan de voorkant.

Ook de oude voorgevel van het postgebouw werd gesloopt. Een nieuwe voorgevel werd opgetrokken die nu de beide panden Breestraat 44 en Breestraat 46 besloeg (afb. 7). De bouwstijl was een combinatie van Neogotiek en Neorenaissance die typerend was voor het rijksbouwen aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Het ontwerp van de gevel kwam van afkomstig van het bureau van rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel, rijksbouwmeester voor de Landsgebouwen in het Tweede District van 1892 tot 1923.

Het voormalige pakketpostgebouw werd minder ingrijpend aangepakt. De hoofdruimte van het pand werd nu ingericht als seinzaal van de telegrafie. Aan de voorgevel veranderde vrijwel niets. Waarschijnlijk werd alleen in het naambord op de gevel 'Pakketpost' vervangen door 'Telegraaf'. In de bouwplannen werd al rekening gehouden met de op handen zijnde overname van het interlokale NBTM-telefoonnet door het rijk. In het nieuwe telegraafgebouw werd een apart telefoonvertrek ingericht voor het opstellen van de telefooncentrale. In een laat stadium van de werkzaamheden, toen de bouw al aan de gang was, werd in het telefoonvertrek ook nog een telefooncel ondergebracht. Omdat het telefoonvertrek daardoor te klein dreigde te worden, werd de ruimte bedoeld voor de batterijkamer bij het telefoonvertrek getrokken. De batterijen werden nu naar de zolder verplaatst.

Het hele verbouwingsproject verliep niet probleemloos. In juli 1896 moest de aannemer de werkzaamheden stopzetten vanwege een faillissement. De beide borgen zetten toen volgens contract het werk voort. De aanlevering van bouwmaterialen liep echter vertraging op omdat de leveranciers onvoldoende vertrouwen hadden in de kredietwaardigheid van de beide borgen. Voor een aantal werkzaamheden werden toen noodgedwongen andere aannemers aangetrokken.

Afb. 7. De voorgevel van het postgebouw aan de Breestraat naar ontwerp van rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel. Toestand 1895-1918 (detail bestektekening Nationaal Archief, Den Haag, WHN Hbs PTT 1893-1926, 2.16.21 inv.nr. 810, 1895 N°. 39)

Begin 1897 werden de panden weer voor het publiek opengesteld. Op 1 januari 1897 nam het rijk de interlokale telefoondienst over. Om die reden werd de naam van het verbouwde telegraafgebouw nu gewijzigd in 'telegraaf- en telefoongebouw'. Al snel na de overname van de interlokale telefonie werd duidelijk dat de haar toebedachte ruimte in het pand te klein was. Een simpele en praktische oplossing lag voor de hand: het vertrek van de telegrambestellers was groter dan het vertrek van de telefooncentrale. Daarom moesten de telegrambestellers en de telefoonbeambten van lokaal ruilen.

Al in 1904 was een verbouwing van het telegraaf- & telefoongebouw noodzakelijk. De verbouwing had te maken met de snelle uitbreiding van het telefoonverkeer en met de toename van het aantal telegrambestellers, maar was betrekkelijk bescheiden van karakter. Het telefoonvertrek kon worden vergroot door de naastgelegen gang en privaat links ervan erbij te trekken; de bestellerskamer van de telegrafie kon aan de achterkant worden vergroot ten koste van een gedeelte van de open binnenplaats. Bij deze verbouwing veranderde er niets aan het postgebouw.

Vergeleken met de verbouwing van 1904 was die van 1910 veel ingrijpender. Ook deze verbouwing had te maken met de groei van het telegraaf- en telefoonverkeer. Het linker buurpand, Bloemmarkt 15, aangekocht in 1907, werd nu bij het telegraaf- en telefoongebouw getrokken. Het pand was zo bouwvallig dat het in zijn geheel moest worden gesloopt. Aan de straatkant werd de seinzaal uitgebreid door de oude wachtzaal erbij te trekken. De seinzaal besloeg nu de volle breedte van het oude telegraaf- en telefoongebouw; dat betekende een forse vergroting van de beschikbare ruimte. Aan de achterkant van het gebouw werd de gehele breedte gebruikt voor (van links/oost naar rechts/west) de bestellerskamer en de telefoonkamer. Opnieuw moesten de telegrambestellers en de telefoonbeambten van lokaal ruilen.

De verbouwing van 1910 omvatte, zoals vermeld, ook een uitbreiding. Rechts van de oude telegraaf- en telefoongebouw liep een smalle gang naar de open binnenplaats en de rijwielstalling achter het gebouw. Deze ruimte plus de vrijkomende ruimte van het perceel Bloemmarkt 15 werden nu gebruikt voor het creëren van een nieuwe wachtzaal voor het publiek aan de voorkant en van een werkkamer van de directeur aan de achterkant. Ook dat betekende een forse vergroting van de beschikbare ruimte: de wachtzaal werd daarmee vergroot en in de oude opzet ontbrak de directeurskamer zelfs helemaal. Helemaal rechts in de uitbreiding kwam een nieuwe publieksingang. De voorgevel werd naar rechts met twee traveeën uitgebreid; de bouwstijl daarvan sloot naadloos aan bij de bestaande voorgevel uit 1885. Tijdens de werkzaamheden werd het pand ook van elektrisch licht voorzien. Ook bij deze verbouwing veranderde er niets aan het postgebouw aan de Breestraat.

Al in maart 1908 wist het rijk het linker buurpand van het post- en telegraafgebouw aan de Breestraat door koop te verwerven, Breestraat 42. Overwogen werd om het telegraafkantoor in dit pand onder te brengen gezien de grotere allure van de Breestraat boven de locatie aan de Bloemmarkt, maar dit

plan sprong af op de hoge kosten die een dergelijke interne verhuizing met zich mee zou brengen. Besloten werd het pand aan te houden met het oog op toekomstige uitbreidingsplannen, maar het voorlopig niet te gebruiken voor de dienst. Daarom kreeg het pand toen een onderhoudsbeurt om het geschikt en aantrekkelijk te maken voor verhuur. De Leidse arts J.A. Schreuder huurde het pand in eerste instantie voor vijf jaar, van 1 mei 1908 tot 1 mei 1913. Daarna werd het huurcontract verlengd met nog eens vijf jaar, van 1 mei 1913 tot 1 mei 1918. Na afloop van deze tweede huurtermijn werd het contract niet meer verlengd. Dat had alles te maken met een volgende uitbreiding van het gebouwencomplex van de posterijen en telegrafie & telefonie aan de Breesstraat/Bloemmarkt.

Ribbink van Bork & Co wordt N.V. Algemeene Telefoonmaatschappij 1899

Opnieuw gaan we terug naar de lokale telefonie en haar huisvesting. Op 15 mei 1899 liet de firma Ribbink van Bork & Co. de gemeenteraad van Leiden per brief weten dat zij van plan was een Naamloze Vennootschap op te richten onder de naam 'Algemeene Telefoonmaatschappij'. De statuten waren inmiddels al goedgekeurd bij Koninklijk Besluit. De firma vroeg nu de gemeente Leiden toestemming om de concessie over te dragen aan de nieuwe vennootschap. De gemeenteraad ging daarmee accoord.

Zoals vermeld liep de concessie aan de ATM liep af op 1 maart 1905. Al in het najaar van 1903 kwam de eventuele

Afb. 8. Het Centraal Telefoonbureau van de firma Ribbink van Bork & Co, sinds 1899 Algemeene Telefoon Maatschappij (A.T.M.), was ondergebracht op de verdieping van het pand Papengracht 23, 1905-1923. De foto van het gebouw en het mannelijk personeel dateert uit 1918. (Uit: Steensma 1918 (zie noot 1), afb. [15])

verlenging van de concessie aan de orde in de Leidse gemeenteraad. Op de achtergrond speelden twee aspecten een belangrijke rol: de gemeente Leiden was geïnteresseerd in de overname van het lokale net met de bedoeling om daar, in navolging van andere steden als Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Arnhem een gemeentelijk lokaal telefoonnet van te maken. Het andere belangrijke aspect gold de infrastructuur: andere steden hadden hun bovengrondse leidingen inmiddels ondergronds aangelegd.

In de voorafgaande jaren, tussen 1895 en 1901, was er regelmatig overleg gepleegd tussen burgemeester en wethouders (b&w) van Leiden en de telefoonmaatschappij over de mogelijkheid de concessie tussentijds al te verlengen, overigens zonder concreet resultaat. Pas in februari 1901 lag er, op verzoek van b&w, een concreet en uitgewerkt voorstel op tafel. Dat omvatte de volgende vier hoofdpunten: het Leidse telefoonnet – binnen de singels - zou ondergronds worden aange-

legd; de abonnementsprijs zou niet worden gewijzigd; aan de gemeente zou 5% van het totale aantal aansluitingen - met een minimum van 25 - gratis ter beschikking worden gesteld van de gemeente; de concessie zou met dertig jaar worden verlengd tot 1 maart 1935. In januari 1902 nam b&w contact op met de heer Theunissen, directeur van de gemeentelijke telefoondienst te Amsterdam, met een aantal vragen. De gemeente vroeg zich namelijk of het financieel interessant zou zijn om de concessie niet te verlengen maar de exploitatie in eigen hand te nemen. De heer Theunissen antwoordde in juli van dat jaar. Hij achtte zo'n constructie heel wel mogelijk, adviseerde om in eigen beheer een compleet nieuw bovengronds net aan te leggen en daarom niets van het bestaande net over te nemen. Een eigen gemeentelijk telefoonnet zou al op korte termijn zeer lucratief kunnen zijn voor Leiden, aldus Theunissen. Ook de directeur Gemeentewerken van de gemeente Leiden werd om een reactie gevraagd op het

Afb. 9. De seinzaal van het Centraal Telefoonbureau van de firma Ribbink van Bork & Co/A.T.M. op de verdieping van het pand Papengracht 23, met zes telefonistes en een cheffin. (Uit: Steensma 1918 (zie noot 1), afb. [16])

rapport van de heer Theunissen. Deze kwam uit op een heel ander kostenplaatje. Slechts bij een forse verhoging van het abonnementsgeld kon volgens hem de exploitatie rendabel worden. Hij ried dan ook met klem het opzetten van een gemeentelijk telefoonnet af en adviseerde nieuwe onderhandelingen te beginnen met de toenmalige concessionaris. b&w, dat eerst een fervent voorstander was geweest van gemeentelijke exploitatie, draaide nu om als een blad aan de boom. De Commissie van Fabricage (Openbare Werken) sloot zich aan bij het standpunt van de directeur Gemeentewerken.

De telefoonmaatschappij had om een verlenging van dertig jaar gevraagd. De gemeenteraad achtte een termijn van 25 jaar acceptabel.

Het voorstel van b&w aan de gemeenteraad in de vergadering van donderdag 8 oktober 1903, luidde nu: een verlenging wordt toegestaan voor 25 jaar, van 1 maart 1905 tot 28 februari 1930. Het voorstel werd aangenomen met 26 stemmen vóór en 2 stemmen tegen.

Een sneeuwstorm verwoest de bovengrondse infrastructuur 1898

Ongetwijfeld is de grote kwetsbaarheid van het bovengrondse net een belangrijk argument is geweest om over te gaan op de 'verkabeling' van het telefoonnet in Leiden. Met name de ramp van 26 maart 1898 speelde daarbij een belangrijke rol. Op die dag werd het bovengrondse net in Leiden grotendeels verwoest door een sneeuwstorm: "(...) zowel de houten palen als de Eiffeltorenachtige ijzeren gevaarten op de Beestenmarkt werden vernield; de paal op het Stationsplein bij het Boerhaavebeeld knapte bij de grond af en werd later gemeld, drijvende in de gracht langs het Academisch Ziekenhuis." De gevolgen waren desastreus. Op die dag werd het lokale telefoonverkeer voor langere tijd volledig uitgeschakeld. Daarnaast speelden de regelmatige klachten van de Leidse burgerij over de weinig esthetische dakstellingen en paalconstructies van de telefonie, met name in de oude binnenstad, al veel langer een rol.

De telefooncentrale aan de Papengracht 1905-1923

Kennelijk was er ná het opmaken van het contract en al vóór het ingaan van de nieuwe concessie overeenstemming bereikt over een nieuwe huisvesting van het telefoonbureau. In de voorwaarden die in de gemeenteraadsvergadering van 8 oktober 1903 werden besproken en goedgekeurd, was er nog sprake van een continuering van het gebruik van het lokaal boven de waag (artikel 10).

Toch verhuisde het telefoonbureau al in 1905 opnieuw, nu van het waaggebouw naar de Papengracht nr. 23. Daar zou het gehuisvest blijven tot begin 1923. Ook dit keer is de reden van de verhuizing niet bekend. Mogelijk bestaat er een direct verband met de invoering van het ondergrondse telefoonnet in het gebied binnen de singelgrachten. Het telefoonbureau werd nu kennelijk ondergebracht op de eerste verdieping aan de straatzijde (afb. 8 en 9). Het nieuwe onderkomen was geen

eigendom van de gemeente, zoals de beide vorige locaties, maar van een particulier. Hoeveel de nieuwe huurprijs precies bedroeg, is niet duidelijk. Bekend is wel dat de telefoonmaatschappij in de periode 1919-1923 jaarlijks een huursom van f 800,= voor het pand betaalde.

Het rechter buurpand, nummer 21, werd ook gehuurd door de telefoonmaatschappij en was in gebruik als magazijn. De eigenaar van dit laatste pand was het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

In 1905 waren alle bovengrondse leidingen uit het stadsbeeld van Leiden verdwenen. Een dakstelling heeft het pand aan de Papengracht dus nooit gehad. Het pand bestaat nog steeds en is thans (2006) in gebruik als woonhuis.

Een nieuwe faciliteit voor Leiden was de invoering van telefooncellen, 'publieke telefoonstations' geheten. Het college van b&w mocht zelf beslissen op welke vier plaatsen in Leiden die telefooncellen zouden worden geplaatst. De telefoonmaatschappij had in ieder geval al twee plaatsen in gedachte: "Hiervan zal één station komen op het centraal-bureau en zoo mogelijk één op het spoorwegstation." (Artikel 15). Hiermee werd dus voor het eerst de regel doorbroken dat het lokale telefoonbureau niet toegankelijk was voor het publiek. In het interlokale Rijkstelefoonbureau was al meteen bij de opening in 1897 een telefooncel in gebruik genomen.

De naasting van lokale telefoonnetten door het rijk 1906-1927

De overname van de lokale particuliere en gemeentelijke - telefoonnetten begon pas ongeveer twintig jaar na de overname van het interlokale net door het rijk. De Telegraaf- en Telefoonwet van 1904 die de aparte status van de aanleg en exploitatie van de telefonie benadrukte ten opzichte van de telegrafie, vormde het begin van de lokale rijkstelefonie, zij het nog steeds binnen het dienstverband van de telegrafie. De overname gebeurde nu, anders dan in 1897, stapsgewijs. In eerste instantie werden juist die telefoonnetten overgenomen, waar om diverse redenen iets mis mee was, zoals het half-voltooide, gemeentelijke telefoonnet van Rheden (1906) en het kwalitatief slechte, particuliere net van Nijmegen (1908).

Gewoonlijk zette de betreffende maatschappij de exploitatie dan nog enkele jaren voort namens het rijk. Daarna werd de lokale telefooncentrale overgebracht naar het post- en telegraafgebouw. Na de naasting van de gemeentelijke lokale telefoonnetten van Maastricht en Eindhoven, respectievelijk in 1926 en 1927, bleven alleen nog de gemeentelijke telefoonnetten van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag over. Deze laatste drie konden pas op 15 september 1940 genaast worden, dankzij een maatregel van de bezetter. Onder de naam 'Plaatselijke Telefoondiensten' (PTD's) bleven ze vervolgens administratief-organisatorisch als zelfstandige diensten binnen de PTT voortbestaan, tot lang na de Tweede Wereldoorlog.

Op 1 januari 1913 werden alle nog resterende negentien loka-

le telefoonnetten van de NBTM overgenomen door het rijk. Dat betekende een forse uitbreiding van het lokale rijksnet. Nog drie jaar lang bleef de maatschappij tegen betaling belast met de uitvoering van de telefoondienst. Zes jaar later, op 1 januari 1919, gebeurde hetzelfde met de tien netten van de ATM. Anders dan bij de NBTM nam het rijk nu ook meteen de exploitatie over.

Het telefoonbureau van de ATM was al sinds 1905 ondergebracht op de verdieping van het pand Papengracht 23; het materiaal van de telefoondienst was ondergebracht in het rechter buurpand, Papengracht 21. Aan die huisvesting veranderde voorlopig niets. Het was immers de bedoeling om de lokale telefoondienst onder te brengen in het nieuwe telegraaf- en telefoongebouw aan de Bloemmarkt, dat op moment in aanbouw was. Onduidelijk was wanneer het nieuwe pand opgeleverd zou gaan worden. Daarom werd besloten om de beide panden aan de Papengracht voorlopig te blijven huren, voor de periode van 1 januari 1919 tot 1 januari 1924, met

een opzegtermijn van drie maanden. In het voorjaar van 1922 zag het er naar uit het telefoonbureau op korte termijn naar het nieuwe onderkomen zou worden overgebracht. Om die reden werd eind maart 1922 de huur opgezegd. Enkele tegenvallers in de planning van de bouwactiviteiten maakten dat de oplevering werd uitgesteld. Het rijk moest daarom de beide eigenaren verzoeken de huur te continueren.

Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de eigenaar van nummer 21, was daartoe bereid, maar de eigenaar van nummer 23 was minder welwillend. Eerst was hij daartoe niet bereid, maar later weer wel, maar nu vroeg hij een jaarlijkse huurprijs die bijna het dubbele was van die van de voorafgaande jaren. Na enig onderhandelen en het iets verlagen van de huurprijs – hoewel die nog steeds de helft hoger was dan vroeger – besloot het rijk de nieuwe huurprijs te accepteren. Het verplaatsen van de telefooncentrale en de infrastructuur naar een andere locatie voor een periode van

Afb. 10. De voorgevel van het nieuwe telegraaf- en telefoongebouw aan de Bloemmarkt. Toestand 1921-1976 (fotocollectie RAL PV12014)

minder dan één jaar, was ook geen aantrekkelijke optie. Waarschijnlijk heeft de eigenaar zich dat ook gerealiseerd. Daarop werd een nieuwe huurperiode overeengekomen van 1 april 1922 tot 1 april 1923. De lokale telefooncentrale kon uiteindelijk op 1 januari 1923 naar het nieuwe onderkomen aan de Bloemmarkt worden overgebracht.

In de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw wist de PTT nog vijf andere panden aan te kopen aan de Bloemmarkt/Boommakkt, namelijk de nummers 16, 17, 18, 19 en 20. In al deze gevallen had men niet een directe, concrete bestemming voor ogen, maar kocht men lang vooruit, soms wel tien jaar of langer. De redenering was dat, als men te lang wachtte, het gevaar bestond dat een handige speculant het pand zou opkopen om het dan jaren later, op een moment dat het rijk dringend behoefte had aan uitbreidingsmogelijkheden, met veel winst door te verkopen aan het rijk.

De verbouwing van het postgebouw en het telegraaf- & telefoongebouw 1918-1921

De verbouwing van 1918 was, vergeleken met de beide vorige, veel ingrijpender. Dit keer werd niet alleen het telegraaf- en telefoongebouw aan de Bloemmarkt verbouwd, maar ook het postgebouw aan de Breestraat. Bovendien werden twee buurpanden bijgetrokken: voor het telegraaf- en telefoongebouw het pand Bloemmarkt 14, het linker buurpand dat al was aangekocht in 1907 en voor het postgebouw eveneens het linker buurpand, Breestraat 42, aangekocht in 1908. Het bestaande telegraaf- en telefoongebouw werd van een verdieping en van een nieuwe voorgevel voorzien, waarbij de uitbreiding uit 1910 en de nieuwe uitbreiding, beide aan de rechterkant, werden opgenomen. Bij de verbouwing van 1918 werd al rekening gehouden met de komst van de lokale telefooncentrale van de ATM die in het daaropvolgende jaar genaast zou worden door het rijk.

Aan de plattegrond van de begane grond van het telegraafgebouw veranderde niet zoveel. Seinzaal, ingang en wachtzaal voor het publiek en directeurskamer bleven ongewijzigd; het telefoonvertrek werd iets verkleind om ruimte te bieden aan een gang die doorliep tot aan de bestellerskamer. Op de plaats van het bijgetrokken pand, Bloemmarkt 14, werd ruimte gecreëerd voor een vestibule, het trappenhuis en het magazijn aan de linker kant en een portaal, een bergplaats en een diensttrap aan de rechterkant; beide beuken kregen een eigen dienstingang aan de straat.

Het pand kreeg nu twee bouwlagen. Op de verdieping van het telegraaf- en telefoongebouw werd aan de straatkant de grote telefoonzaal ingericht, liefst zeven vensterassen breed, gelegen boven de seinzaal van de telegrafie. De telefoonzaal was bedoeld voor de huisvesting van de interlokale en de lokale telefooncentrales. De achterkant van het gebouw bood plaats aan een aantal dienstruimten, zoals administratie, technische dienst en kleedkamer & kantine. De topgevel was aangebracht op de plaats van het trappenhuis. Het pand kreeg een nieuwe voorgevel in een eigentijdse bouwstijl: een strakke baksteengevel, met lisenen tussen de vensters van de eerste verdieping en

een summiere geometrische decoratie, ook in de baksteen uitgevoerd, boven en onder deze vensters (afb. 10).

Anders dan in het telegraaf- en telefoongebouw was er aan het postgebouw sinds de oplevering van de verbouwwerkzaamheden in 1897 weinig of niets veranderd. Door het bijtrekken van het linker buurpand, Breestraat 42, konden alle belangrijke dienstvertreken meer ruimte krijgen. Constructief en ruimtelijk werd er niet zoveel veranderd aan het postgebouw uit 1895; alleen kregen de verschillende dienstruimtes op de begane grond een andere bestemming. Op de begane grond werden de voormalige ruimten voor de pakketpost en de wachtkamer voor het publiek samengevoegd tot één grote ruimte voor de pakketpost. Het voormalige 'postlokaal', dat wil zeggen het kantoorlokaal van de postbeambten, kreeg nu de functie van wachtkamer voor het publiek. In het linker buurpand werd het kantoor ingericht, nu met de nieuwe naam 'bureel aankomst en vertrek'.

Op de eerste verdieping veranderde er weinig. De postdirecteur behield zijn drie woonkamers en de keuken aan de straatkant, waarvan twee en-suite, en aan de achterkant twee van de drie slaapkamers en de badkamer. Ook de vier kamers op

Afb. 11. De voorgevel van het postgebouw aan de Breestraat na de verbouwing van 1918-1921. Toestand 1921-1976 (fotocollectie RAL PV12010)

de tweede verdieping aan de straatkant bleven ongewijzigd. De dienstruimtes op de begane grond hadden een plat dak, dat voorzien was van één grote, hoge lichtkoepel voor de nieuwe wachtzaal publiek en twee kleinere voor het nieuwe lokaal van de pakketpost. Op de verdieping van Breestraat 42 werd aan de straatkant de bestellerskamer ingericht en aan de achterkant de garderobe van de postbestellers en het trappenhuis.

Stilistisch merkwaardig was de geveloplossing die voor de uitbreiding van het postgebouw werd bedacht (afb. 11). Het postgebouw werd nu (1918) aan de linker kant eenvoudigweg van drie nieuwe vensterassen voorzien die in stijl nauw aansloten bij de bestaande vier vensterassen en risaliet uit 1895. Rijksbouwmeester Knuttel was hiervoor verantwoordelijk. Dezelfde combinatie van Neogotiek en Neorenaissance die hij in 1895 had toegepast, werd nu, meer dan twintig jaar later, opnieuw gebruikt voor de uitbreiding van het postgebouw. Het begrip 'tijdloosheid' in verband met het rijksbouwen, krijgt hierdoor wel een zeer speciale betekenis. Waarom men in het ene geval – het postgebouw – gekozen heeft voor een consistente continuering van de ooit eerder gekozen bouwstijl en waarom men in het andere geval – het telegraaf- en telefoongebouw – de voorkeur heeft gegeven aan een eigentijdse vormgeving, is wel verklaarbaar. Bij een bescheiden uitbreiding koos men voor continuering; bij nieuwbouw of een ingrijpende verbouwing gaf men de voorkeur aan een volledig nieuwe gevel.

Het aanhouden van de bouwstijl uit een eerdere bouwfase bij een uitbreiding kwam wel vaker voor. Wij zagen dat al bij de uitbreiding van het telegraafgebouw aan de Bloemmarkt in 1910 de bouwstijl van de voorgevel uit 1885 werd gekopieerd.

De totale verbouwing van beide panden duurde van 29 juli 1918 tot 23 mei 1921. Dat waren 34 maanden, dat wil zeggen elf maanden langer dan oorspronkelijk geraamd.

De PTT in Leiden in latere jaren

Uit de periode 1920-1940 zijn nog twee belangrijke gebeurtenissen te melden op het terrein van de posterijen, telegrafie en telefonie in Leiden. Beide zullen slechts kort worden aangestipt.

In 1932 werden de beide diensten posterijen en telegrafie & telefonie in Leiden verenigd onder één directeur. Na het vertrek van de laatste postdirecteur de heer G.O. Kluit op 1 juli 1932 werd die functie overgenomen door de heer A. van den Eelaart die al sinds 1 mei 1926 directeur was van de telegrafie en sinds 1 november 1928 directeur van de telegrafie en de telefonie.

Het lokale telefoonnet werd geautomatiseerd op 4 juli 1939. Om die reden werd op het adres Boommarkt 5a in de jaren 1937-1939 een geheel nieuw telefoongebouw opgetrokken. De interlokale telefoondienst bleef nog tien jaar langer bestaan: vanaf 1 februari 1949 werd deze overgenomen door de districtscentrale in Den Haag. Het telefoongebouw is al geruime tijd niet meer als zodanig in gebruik. Sinds augustus

1996 fungeert het pand als verenigingsgebouw van de studentensociëteit Quintus.

Het gebouwencomplex van de PTT aan de Breestraat 42-44-46 en de Bloemmarkt/Boommarkt 14-15-15a, zoals het hierboven werd beschreven en geïllustreerd, bleef vijftig jaar lang in opzet ongewijzigd sinds de grote verbouwingen uit de jaren 1918-1921. Het bleef in gebruik tot ongeveer 1972 en werd gesloopt in januari 1976. Vele Leidenaren zullen zich het oude 'postkantoor' aan de Breestraat nog levendig kunnen herinneren.

Op een rechthoekig perceel tussen de Gerestraat, de Kraaierstraat, de 4de Binnenvestgracht en de Gortestraat werd aan het begin van de jaren '60 van de vorige eeuw een nieuw, semi-permanent kantoorpand opgetrokken. Het pand was één bouwlaag hoog en had een plat dak; het was bedoeld als tijdelijk onderkomen voor het hoofdkantoor. De officiële opening was op 13 oktober 1967; het adres was Gerestraat 8. Het pand bleef in gebruik tot circa 1980 en werd kort daarna gesloopt. Op deze locatie staan nu eengezinswoningen.

Op de plaats van het oude PTT-complex aan de Breestraat en Boommarkt werd in de jaren 1975-1978 een modern kantoorgebouw opgetrokken naar ontwerp van de architect G. Drexhagen, bestemd voor het Hoogheemraadschap Rijnland; het pand staat tegenover de Mooi Japiksteeg. Er bestaan al concrete plannen om een andere dienst in het pand te huisvesten (augustus 2006).

Het linker buurpand van het voormalige PTT-complex, Breestraat 40, werd aangekocht door de PTT. Achter de gevel van het pand werd nieuwbouw opgetrokken. De centrale ruimte op de begane grond werd in gebruik genomen als lokettenkantoor, de vertrekken op de verdieping als dienstruimten. In de zomer van 1994 werd het postkantoor op de begane grond verbouwd tot een moderne postwinkel. In die periode kon het publiek terecht in een houten noodgebouw aan de Boommarkt.

Noten

- Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van onderstaande literatuur:
Chronologisch overzicht van de ontwikkeling van de PTT-dienst te Leiden. Ongedateerd anoniem typescript met bijlagen uit ca. 1983, 1-5 (Museum voor Communicatie, Zeestraat 82, Den Haag).
Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek Aalmarktgebied ('Rapport Dröge'). Toelichting en samenvatting. Leiden 2000.
 Dröge Bureau voor Bouwhistorie/Vlaardingerbroek & Wevers, Creativiteit in Conservation, *Bouwhistorische verkenning Aalmarktgebied Leiden*, Deel IIe. Panden Aalmarkt 1-11 en Vrouwensteeg 12-18.
Geschiedkundig overzicht van de huisvesting van den PTT-dienst te Leiden, 1-29. Anoniem typescript met bijlagen en tekeningen, gedateerd 25.10.1939 (Museum voor Communicatie, Den Haag).
 G. Hogesteeger, *Concentratie en centralisatie bij de openbare telefonie in Nederland 1881-1940*, 's-Gravenhage 1984 (Proefschrift Rotterdam 1984).
 H.J. Jesse, 'De Waag te Leiden', *Jaarboek voor Geschiedenis en*

Oudheidkunde van Leiden en Rijnland, Tevens Orgaan der Vereniging 'Oud-Leiden', 6 (1909), 135-141.

'Oud en Nieuw bij de Telefoondienst (Leiden)', *PTT-Bedrijfsbanden*, 11 (maart 1950) 3, 74-75.

C.J. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.

H. van de Schoor, *Bedrijfspanden van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1915. Een typologisch onderzoek*, Leiden 1999 (proefschrift Universiteit Leiden 1999).

J.H. Schuilenga, J.D. Tours, J.G. Visser, enz. (red.), *Honderd jaar telefoon. Geschiedenis van de openbare telefonie in Nederland 1881-1981*, 's-Gravenhage, 1981, met onder andere bijdragen van: J.H. Schuilenga, 17-32 en 193-199; J.W. van Hilten, 45-80; C. de Jong en J.D. Tours, 129-160 en G. Hogesteeger, 161-166.

P. Steensma (foto's en samenstelling), *Gedenkalbum opgedragen aan den Heer W. van Bork Directeur der Algemeene Telefoon Maatschappij voorheen Ribbink van Bork & Co. door het Personeel, 1883-1918*. Ogericht onder de firmaam Ribbink van Bork & Co. 1 April 1883. Omgezet in de Naaml. Vennootschap Algemeene Telefoon Maatschappij voorheen Ribbink van Bork & Co. 2 October 1899. Overgedragen aan den Staat der Nederlanden 31 December 1918. Amsterdam z.j., ongepagineerd (Museum voor Communicatie, Den Haag).

'De telefoonstelling op het dak', in: P.J.M. de Baar, A.J. van Dissel, J.F. Dröge enz. (red.), *De Leidse Hoffjes. Meermansburg*, 13 (april 1984) 1-2, 46-50.

(J.W.) van Varik, 'De gedaanteverwisseling van het Leidsche Postkantoor', *Leidsch Jaarboekje* 1943, 131-137.

(J.W.) van Varik, 'Een en ander uit de geschiedenis van den telegraafdienst te Leiden', *Leidsch Jaarboekje* 1947, 147-154.

O. de Wit, *Telefonie in Nederland 1877-1940. Opkomst en ontwikkeling van een grootschalig technisch systeem*, Amsterdam 1998 (Proefschrift TU Delft 1998).

- 2 De tekst van de openbare aanbesteding van de verbouwing van een bestaand pand tot telegraafgebouw aan de Aalmarkt in 1862 luidde aldus: "Publieke aanbesteding. Burgemeester en wethouders van Leyden zijn van meening (...), in het openbaar aan te besteden: 1. Het inrigten van een Huis op de Aalmarkt, voor een Telegraafkantoor. Aanwijzing den 24sten Junij, namiddags 5 ure. (...). De bestekken zullen van heden af, dagelijks (...) ter Secretarie dezer Gemeente ter lezing liggen, (...) alsmede aan de Stads-Timmerwerf, (...) terwijl door den Stads-Architect de verlangde ophelderingen en aanwijzingen worden gegeven.", *Leydsche Courant* no. 72 d.d. maandag 16.06.1862, 4.

De uitslag van de aanbesteding is te vinden in de *Leydsche Courant* no. 77 d.d. vrijdag 27.06.1862, 1: "Bij de aanbesteding van verschillende werken, die gisteren op het raadhuis plaats had, waren de minste inschrijvers voor: 1. het inrigten van een huis op de Aalmarkt voor een telegraafkantoor, J. van der Reyden f 3399,- (...)."